Artykuły

Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym
PL ISSN 1643-8191, t. 79 (2)/2026, s. 61–80

http://dx.doi.org/10.12775/KLIO.2026.011

Martyna Sara Górska*

Specyfika luteranizmu w XVI i XVII w. na terenie księstw legnickiego oraz brzeskiego w świetle nowożytnych instruktaży wizytacyjnych

Lutheranism in the 16th and 17th centuries in the Duchy of Legnica and Duchy of Brzeg in the light of visitational briefs

Streszczenie: Wizytacje w parafiach luterańskich na Śląsku w epoce nowożytnej nie były przedmiotem badań współczesnych historyków. Akta i protokoły wizytacyjne zachowały się w nieznacznym stopniu, jednak istnieją i można wykorzystać je w analizach dotyczących specyfiki wyznaniowej w niektórych księstwach śląskich. Są nimi np. źródła związane z przygotowaniami do wizytacji w księstwach brzeskim oraz legnickim i jej przebiegiem. Przeprowadzona w artykule analiza owych dokumentów prowadzi do wniosku, iż reformacja na terenie wskazanych księstw miała własną specyfikę, a rozwiązania wdrażane w tych regionach różniły się od koncepcji preferowanych w innych miejscach objętych reformacją.

Słowa kluczowe: reformacja, wizytacje, instruktaże wizytacyjne, księstwo brzeskie, księstwo legnickie

* Szkoła Doktorska Kolegium Historii Uniwersytetu Wrocławskiego, ul. Szewska 48; 50-139 Wrocław, martyna.gorska@uwr.edu.pl, ORCID: 0000-0002-0737-3753.

Abstract: Visitations in Lutheran parishes in Silesia in the early modern period have not been the subject of modern historical research. Although acts and the visitational protocols have only survived to a limited extent, nonetheless some do exist and they could be used to analyse the religiosity in some of Silesian duchies. For instance, there are sources concerning preparation for visitations and their proceedings in the Duchy of Legnica and Duchy of Brzeg. The analysis of those documents described in this article leads to the conclusion that reformation on the territories of the aforementioned duchies ran its own course and the solutions implemented in those regions differ from other areas encompassed by reformation.

Keywords: reformation, visitations, visitational briefs, Duchy of Brzeg, Duchy of Legnica

Zachodni historycy od drugiej połowy XX w. skupiają się na badaniach protokołów wizytacyjnych, co jest szczególnie znamienne dla historiografii niemieckiej oraz francuskiej, która obfituje w publikacje dotyczące tematu wizytacji. Przegląd owych opracowań źródłowych oraz podobnych prac skupia się głównie na wizytacjach w parafiach katolickich[1]. Tendencję tę można również zaobserwować w odniesieniu do historii Śląska[2]. Wizytacja w parafiach katolickich stała się w polskiej historiogra-

[1] Zob. *Kirche und Visitation. Beiträge zur Erforschung des frühneuzeitlichen Visitationswesens in Europa*, Hrsg. E. W. Zeeden, P. Thaddäus Lang, Stuttgart 1984; *Die Visitation im Dienst der kirchlichen Reform*, Hrsg. E. W. Zeeden, Münster 1967; *Visitation und Send im Archidiakonat Bonn. Die Protokolle des Bonner Offizials aus den Jahren 1683 bis 1697*, Hrsg. T. P. Becker, C. Beckers-Dohlen, A. Kaffarnik, Siegburg 2000; M. Venard, *Répertoire des visites pastorales de la France. Anciens diocèses (jusqu'en 1790)*, Turnhout 2006; D. Dinet, *Les visites pastorales du Diocèse de Sens aux XVIIe et XVIIIe siècles*, „Annales de Bourgogne" 1987, vol. 59, s. 215–247.

[2] Zob. J. Soffner, *Die beiden Kirchenvisitationen des Archidiakonates Breslau aus den Jahren 1638 und 1651/52*, Breslau 1899; *Protokolle der General-Visitation 1609/10 der schlesischen Malteser-Ordens-Kommenden mit Einarbeitung der Visitation von 1536 und 1588*, Bd. 1–2, Hrsg. H. Richter, Ganderkesee 1977; *Visitationsberichte der Diözese Breslau: Archidiakonat Breslau*, 1. Tl., Hrsg. J. Jungnitz, Breslau 1902; W. Ostrowski, *Wiejskie szkolnictwo parafialne na Śląsku w drugiej połowie XVII wieku (w świetle wizytacji kościelnych)*, Wrocław 1971.

fii nieomal synonimem wizytacji w ogóle, mimo że pozostaje ona kwestią marginalną w badaniach prowadzonych przez polskich historyków[3].

Także temat wizytacji parafii luterańskich na Śląsku w czasach nowożytnych jest problemem, który był jednak podejmowany w badaniach, choć przede wszystkim przez autorów niemieckojęzycznych[4]. Poważnym utrudnieniem w prowadzeniu tych badań jest okoliczność, że akta i protokoły wizytacyjne w odniesieniu do parafii luterańskich zachowały się w bardzo niewielkim stopniu do czasów współczesnych[5]. Jednak istnieją i można je wykorzystać w analizach dotyczących specyfiki wyznaniowej w niektórych księstwach śląskich. Są nimi np. źródła związane z przygotowaniami do wizytacji w księstwach brzeskim oraz legnickim i jej przebiegiem. Ich analiza prowadzi do wniosku, iż reformacja na terenie wskazanych księstw miała własną specyfikę, a rozwiązania wdrażane w tych regionach różniły się od koncepcji preferowanych w innych miejscach objętych reformacją.

---

[3] Zob. J. Krochmal, *Wizytacje kościelne w zasobie archiwów państwowych*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne" 2012, t. 97, s. 95–98; G. Klebowicz, *Nowożytne wizytacje kościelne jako uzupełniające źródło w badaniach problemu zniszczeń i najazdów w XVII-wiecznej ziemi przemyskiej i sanockiej*, „Rocznik Przemyski" 2015, t. 51, s. 165–176; L. Oprychał, R. Nahnybida, *Wizytacja z 1796 r. jako źródło do historii katedry w Kamieńcu Podolskim*, „Res Historica" 2022, t. 54, s. 647–708; idem, *Wizytacje kościelne z lat 1741, 1796 i 1824 jako źródło do historii kościoła w Zinkowcach – część 1*, „Saeculum Christianum" 2023, t. 2, s. 299–315; B. Szady, *W sprawie metody opracowania repertoriów wizytacji kanonicznych epoki staropolskiej*, w: *Editiones sine fine*, t. 1, red. K. Kopiński, W. Mrozowicz, J. Tandecki, Toruń 2017, s. 177–188.

[4] *Die General-Kirchenvisitation im Fürstentume Liegnitz von 1654 und 1655. Protokolle und Beilagen*, Hrsg. G. Eberlein, Liegnitz 1917; *Die General-Kirchenvisitation im Fürstentume Wohlau 1656 und 1657. Protokolle und Beilagen*, Hrsg. G. Eberlein, Liegnitz 1905; G. Eberlein, *Zwei Kirchenvisitationen im Fürstentum Brieg im. 16. Jahrhundert*, „Correspondenzblatt des Vereins für Geschichte der Evangelischen Kirche Schlesiens" 1893, Bd. 4, s. 129–146; C. A. Schimmelpfennig, *Die Organisation der evangelischen Kirche im Fürstenthum Brieg während des 16. Jahrhunderts*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens" 1868, Bd. 9, H. 1, s. 1–26.

[5] Zachowane akta i protokoły wizytacyjne są zgromadzone m.in. w zbiorach Biblioteki i Archiwum im. B. R. Tschammera Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Cieszynie.

Jednym z takich źródeł jest *Instrukcja wizytacyjna dla Brzegu z 1542 roku*[6]. Jej tytuł sugeruje, iż została wydana dla miasta. Jednak treść zawiera wyraźne konotacje terytorialne. Należy zatem rozumieć ją jako przygotowaną dla księstwa brzeskiego. Dokument podaje w pierwszej kolejności siedem wskazań, mających ogólny charakter instrukcji, a dotyczących wizytacji. Jak wynika z treści, nie obowiązywały one tylko w księstwie brzeskim. Prawdopodobne jest, że miały także ważność dla wizytacji w dwóch innych księstwach, którymi rządził Fryderyk II, książę brzesko-legnicko-wołowski. Dalsze cztery punkty mają już natomiast charakter wybitnie lokalny. Drugie źródło – tj. o ponad wiek późniejsze artykuły wizytacyjne sporządzone dla księstwa legnickiego[7] – znajduje się w wydaniu źródłowym opublikowanym przez Gerharda Eberleina. Ma ono charakter instruktażowy, ponieważ wskazuje, na co zwracać uwagę podczas wizytacji. Artykuły spełniają zatem niemal identyczne funkcje jak dokument z 1542 r. Zestawienie treści obydwu wybranych dokumentów z *Pouczeniem dla wizytatorów* (*Unterricht der Visitatoren*)[8], opublikowanym dla elektoratu saskiego w 1528 r., autorstwa Filipa Melanchtona i przedmową Marcina Lutra[9] pozwoliło na porównanie wizytacji przeprowadzanych w XVI i XVII w. na terenie księstw legnickiego i brzeskiego z projektami wizytacji oraz poleceniami wypracowanymi przez głównych reformatorów. Mimo iż nie była to pierwsza tego typu aktywność

[6] *Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts*, Bd. 3: *Die Mark Brandenburg, die Markgrafenthümer Ober-Lausitz und Nieder-Lausitz, Schlesien*, Hrsg. E. Sehling, Leipzig 1909, s. 441–442.

[7] *Die General-Kirchenvisitation im Fürstentume Liegnitz…*, s. 2–3.

[8] Tłumaczenie tytułu, z oryginalnego *Unterricht der Visitatoren an die Pfarrherrn im Kurfürstentum Sachsen*, na język polski zaproponowane przez Bogumiłę Burdę wydaje się najbardziej trafne, dlatego też zdecydowano się je zastosować w poniższym tekście; B. Burda, *Wpływ M. Lutra, F. Melanchtona, W. Trozendorfa na szesnastowieczne metody nauczania w szkołach średnich Dolnego Śląska*, „Kultura i Historia" 2001, t. 1, s. 135–139; F. Melanchton, *Unterricht der Visitatoren an die Pfarrherrn im Kurfürstentum Sachsen (1528)*, w: *Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen*, Bd. 87, Hrsg. H. Lietzmann, Bonn 1912, s. 3–48.

[9] F. Melanchton, op. cit., s. 3–10.

na terenie elektoratu, ponieważ – jak podaje Isolde Karle[10] – już w 1526 r. dokonano tam wizytacji, to dopiero druga stała się tą, którą określono jako „wzorcową". Omówienie brzeskich i legnickich instruktaży wizytacyjnych, wydanych w latach 40. XVI w. (pierwsze) i w latach 50. XVII w. (drugie), uwidacznia problemy, z jakimi zmagano się zarówno wśród parafian, jak i duchownych w tym czasie. Analiza tych źródeł jest ponadto jednym z niezbędnych elementów pozwalających na opracowanie dziejów reformacji i rozwoju luteranizmu na terenie wskazanych księstw. Wybór dokumentów, których datacja różni się o ponad 100 lat, jest zabiegiem celowym. Działanie to dało możliwość zaobserwowania zmian lub ich braku w funkcjonowaniu parafii luterańskich na przestrzeni wieków. Analiza owych źródeł ukazuje także, w jakim stopniu zostały zrealizowane wskazania zamieszczone w *Pouczeniu* w XVI i XVII w.

Chronologicznie pierwszym z wybranych dokumentów jest zatem instrukcja wizytacyjna[11]. Prawdopodobnie pochodzi ona z 1542 r., czyli z okresu rządów w księstwach legnickim, brzeskim i wołowskim Fryderyka II. Drugim źródłem są artykuły wizytacyjne[12] wydane najpewniej w 1654 r. Datację instrukcji wizytacyjnej z 1542 r. określił Eberlein, uznając jednocześnie, iż sama wizytacja musiała nastąpić niebawem po jej opublikowaniu. Brak natomiast potwierdzeń źródłowych dotyczących tego, że wizytacji dokonano. Nie znaczy to jednak, iż jej nie przeprowadzono. Warto mieć na względzie, że informujące o tym wydarzeniu dokumenty mogły nie przetrwać do czasów, w których rozpoczęto badania nad omawianym tematem, czyli lat 60. XIX w., gdy powstała pierwsza praca na ten temat, autorstwa Carla Adolfa Schimmelpfenniga[13]. Rzeczona instrukcja wizytacyjna pochodzi z wczesnego etapu reformacji w śląskich księstwach Fryderyka II. Należy jednak zaznaczyć, że od wystąpienia Lutra

[10] I. Karle, *Kompetenz statt Weihe. Der »Unterricht der Visitatoren« als Vorform praktisch-theologischer Theoriebildung*, „Evangelische Theologie" 2017, Bd. 77, H. 6, s. 463.

[11] *Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts*, Bd. 3, s. 441–442.

[12] *Die General-Kirchenvisitation im Fürstentume Liegnitz…*, s. 2–3.

[13] C. A. Schimmelpfennig, *Die Organisation der evangelischen Kirche im Fürstenthum Brieg während…*, s. 1–26.

do jej opublikowania minęło 25 lat. Był to okres, w którym, przynajmniej na Śląsku, nie wszyscy władcy zadeklarowali już swoją przynależność wyznaniową. Z władców książęcych brakowało, ze względu na niepełnoletność, księcia cieszyńskiego Wacława III Adama. Powszechnie jednak wiedziano, iż był on wychowywany w wierze ewangelickiej. Można zatem przyjąć, że wszyscy władcy książęcy na Śląsku w latach 40. XVI w. znaleźli się w jednym obozie wyznaniowym.

W przeciwieństwie do pierwszej instrukcji, pozbawionej podpisu wskazującego autora i wydawcę, niezwykle istotne jest, że artykuły wizytacyjne z połowy XVII w. były już opatrzone podpisem księcia Ludwika IV. Świadczy to zatem o tym, że na terenie księstwa legnickiego w tym czasie znacznie umocniła się władza świecka księcia. Porównanie wymienionych źródeł umożliwia również podjęcie próby oceny funkcjonowania instytucji, jaką była w owym okresie wizytacja. Charakterystyka okoliczności zaprojektowania dokumentów z księstw legnickiego i brzeskiego pozwala dostrzec przemiany wyznaniowe, które zachodziły od 1542 do 1654 r. na tych terenach. Należy odnotować, iż we wskazane cezury czasowe wpisuje się również instruktaż wizytacyjny księcia Jerzego II brzeskiego z 1565 r.[14] W poniższym tekście zdecydowano się jednak pominąć jego analizę, aby skupić się na instruktażach dotyczących skrajnych dat reformowania kościołów w księstwach legnickim i brzeskim (oraz wołowskim) według idei luterańskich.

Celem wizytacji w czasach nowożytnych było dokonanie inspekcji danej parafii lub wybranego kościoła i kontroli działających w nich duchownych. Czynności te na obszarach protestanckich były najczęściej prowadzone przez urzędników kościelnych i świeckich radców danego władcy terytorialnego. Oceniali oni w każdej parafii stan duchowieństwa, nauczania religijnego, przestrzeganie dyscypliny kościelnej lub ogólne funkcjonowanie kościoła, wraz ze stanem technicznym świątyni i należących do niej obiektów. Głównym jednak celem była kontrola tego, jaką doktrynę głosili duchowni w wizytowanych miejscach. Tym samym wizytacje w XVI i XVII w. stały się kluczowym „narzędziem" wdrażania

[14] *Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts*, Bd. 3, s. 443–444.

luterańskich przekonań wyznaniowych. Istotne jest również to, że wszelkie wykryte nieprawidłowości wiązały się z nakazaniem podjęcia działań korygujących. Idea wizytacji ściśle łączyła się z wydarzeniami z lat 20. XVI w., do których doszło w Eisenach[15]. Pomysł jej przeprowadzenia wysunął książę Jan Fryderyk[16]. Miał on namawiać Lutra do tego, aby duchowny odbył podróż przez Turyngię w celu odwołania stamtąd – za pomocą władz elektorskich – duchownych, którzy nieodpowiednio sprawowali swoje urzędy[17]. W liście wspominał o duchownym Jacobie Straußie[18], który zajmował się kwestią czynszów, ich wykupów oraz odsetek, niejednokrotnie zarzucając władzy świeckiej grzeszność w tej sprawie. Książę wprost nazywał Straußa „marzycielem" (*Schwärmer*)[19]. Mimo radykalizmu i obiekcji wobec duchownego z Eisenach to właśnie jemu oraz radcy Burghardowi Hundtowi von Wenkheimowi książę powierzył dokonanie pierwszej w historii reformacji wizytacji. Niecałe dwa miesiące później, tj. 17 marca 1525 r., Jan Fryderyk zarządził kontynuację inspekcji, przyznając Straußowi szerokie uprawnienia. Duchowny podczas swoich podróży nie ograniczał się bynajmniej do wizytacji przedstawicieli Kościoła, ale ganił, jeśli uznał to za konieczne, zarówno mieszczan, jak i prostych chłopów. Krytykował także szlachtę i urzędników za ich zachowanie. Takie postępowanie i przede wszystkim radykalizm duchownego były zarzewiem konfliktów z innymi reformatorami oraz z przedstawicielami władzy świeckiej, jednak ostatecznie Strauß sam zrezygnował z pełnienia funkcji duchownego niecały rok po wizytacji[20]. Analogicznie sytuacja

[15] C. A. H. Burkhardt, *Geschichte der sächsischen Kirchen und Schulvisitationen von 1524 bis 1545*, Leipzig 1879, s. 3.

[16] *Herzog Johann Friedrich's zu Sachsen Schreiben an D. M. Luther in Betreff dieser Streitfrage*, w: *Dr. Martin Luthers Sämmtliche Schriften*, Bd. 10, Hrsg. J. G. Walch, St. Louis 1892, s. 353–354.

[17] Ibidem; C. A. H. Burkhardt, op. cit., s. 3.

[18] G. Bossert, *Strauß Jakob*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 36, Hrsg. R. von Liliencron, Leipzig 1893, s. 535–538.

[19] *Theologische Realenzyklopädie*, Bd. 30, Hrsg. G. Müller, Berlin–New York 1999, s. 628–629.

[20] T. T. Müller, *Wucherstreit im Pfaffennest. Anmerkung zur Vor- und Frühreformation in Eisenach*, w: *Jakob Strauß und der reformatorische Wucherstreit. Die soziale Di-*

wyglądała w innych częściach elektoratu. Na kanwie owych wydarzeń Melanchton z pomocą Lutra sporządzili porady dla wizytatorów. Obejmują one m.in. zbiór idei reformacyjnych, zaprezentowanych w pismach Lutra do 1528 r. Są to głównie kwestie dotyczące sakramentu chrztu, ciała i krwi Pańskiej, czyli sakramentu wieczerzy, oraz spowiedzi i modlitwy, jak również wyjaśnienie problemu wolnej woli[21]. Wstęp – autorstwa Lutra – zawiera odwołania zarówno do Starego, jak i Nowego Testamentu oraz przykłady pierwszych chrześcijan, którzy praktykowali wizytacje. Luter we wprowadzeniu do dokumentu wyeksplikował zatem zasadność podtrzymania tej tradycji i kontynuowania inspekcji. *Pouczenie* składa się z 18 ustępów nazwanych „lekcjami". Dotyczą one kolejno: pouczeń doktrynalnych, 10 przykazań, właściwej modlitwy chrześcijańskiej, strapień w kontekście dobrych uczynków, sakramentu chrztu, sakramentu ciała i krwi Pańskiej, chrześcijańskiej pokuty, spowiedzi, zadośćuczynienia za grzech, świeckiej/ludzkiej ordynacji kościelnej, spraw małżeńskich, wolnej woli, chrześcijańskiej wolności, Turków i zemsty, codziennej praktyki w kościołach, właściwej chrześcijańskiej ekskomuniki, superintendentów, uczniów i szkół. Każdy z omówionych problemów szeroko analizuje zagadnienie, zarówno czerpiąc z Pisma Świętego, jak i odwołując się do codziennego funkcjonowania chrześcijan w ramach kościołów i parafii. Melanchton, tworząc ten instruktaż na polecenie Lutra, zwracał uwagę na to, iż księża parafialni powinni być obeznani z tym, co napisali „starsi". Przez „starszych", jak wiele wskazuje, rozumiał ojców i doktorów Kościoła. Lektura ich pism miała prowadzić do dokładniejszego przekazywania przez duchownych nauk wiernym[22]. Wydaje się, że właśnie to było zadaniem nadrzędnym zarówno wskazanego pisma, jak i wizytatorów. Sprawdzanie i kontrolowanie pracy duchownych, szczególnie zaś głoszonych przez nich nauk, stało się jednym z głównych postulatów reformacyjnych – nie tylko luterańskich – w czasach wczesnonowożytnych. Ponadto proboszczów zachęcano do nieporuszania tematów, których wierni

mension der Reformation und ihre Wirkungen, Hrsg. J. Bauer, M. Haspel, Leipzig 2018, s. 17–30.

[21] F. Melanchton, op. cit., s. 6.

[22] Ibidem, s. 20.

nie byli w stanie zrozumieć lub szansa na to była niewielka. Zamiast tego proponowano wspomniane przedstawianie i przypominanie o najważniejszych elementach chrześcijańskiego życia[23].

Przystępując do analizy znanych instruktaży wizytacyjnych z terenów dolnośląskich księstw piastowskich, można zauważyć, że mają one cechy wspólne, mimo iż czas ich powstania dzieli ponad wiek. Jedną z nich jest to, że prawdopodobnie obydwa dokumenty zostały wydane przez władzę książęcą, ale tylko jeden z nich został przez księcia podpisany. Instruktaż brzeski z 1542 r. ma bardziej złożoną strukturę niż artykuły legnickie z 1654 r. Częściowo zawiera bowiem wskazania, czego należy dopilnować podczas wizytacji, aby przekładały się one w przyszłości pozytywnie na życie duchownych i wiernych. Zestawienie *Pouczenia dla wizytatorów* z instrukcją brzeską oraz artykułami wizytacyjnymi wydanymi dla księstwa legnickiego pozwala wysnuć wnioski, które umożliwiają usystematyzowanie przeprowadzania wizytacji na terenie obydwu obszarów książęcych.

Instrukcję z 1542 r. wydano, aby posługa duszpasterska – jak w niej zapisano – w kościołach na terytorium księstwa brzeskiego była prowadzona w sposób „właściwy i owocny"[24], czyli – jak można rozumieć te stwierdzenia – ujednolicony. Świadczy to niewątpliwie o sympatyzowaniu przez władzę świecką z nowymi ideami reformacyjnymi – niepodważającymi jednego porządku publicznego – i o sprzyjaniu im. Dokument składa się z siedmiu punktów ogólnych oraz czterech wskazań (*sonderliche beschwerung*) dotyczących tego, czego należy pilnować podczas wizytacji, i w warstwie spisania go jest niejednorodny. Nie wiadomo, kto był autorem instrukcji, ponieważ pod zachowaną wersją dokumentu brakuje podpisu. Wydaje się, że jej część związana ze wskazaniami jest autorstwa wizytatorów, a nie samego księcia. Choć jednocześnie można założyć, że zgadzał się on z ich postulatami[25]. Natomiast pozostałe fragmenty instrukcji brzeskiej, tj. rozporządzenia formalno-prawne, podpowiadają

[23] Ibidem, s. 18.

[24] *Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts*, Bd. 3, s. 441.

[25] Wskazuje na to m.in. książęcy patent, który również został wydany w 1542 r.; zob. Archiwum Państwowe we Wrocławiu (dalej: AP Wr.), *Księstwo Brzeskie*, sygn. 308, s. 1–10.

autorstwo Fryderyka II. Znamiona te sugerują zatem, że książę nie był wyłącznym twórcą dokumentu, lecz że autorstwo jest „mieszane". Jest to głównym aspektem różniącym dwie analizowane instrukcje. Żadne źródło nie precyzuje ponadto, kto i na jakiej zasadzie wybierał wizytatorów. Nie ma również możliwości, aby na podstawie tekstów móc tę informację wywnioskować. Podobną niepewnością naznaczone są osoby wizytujące parafie, gdyż brakuje informacji o tym, czy byli to duchowni, czy też osoby świeckie. Pierwsze trzy punkty instrukcji odnoszą się do spraw organizacyjnych. Podkreślono w nich m.in. konieczność uregulowania kwestii ekskomuniki i mianowania superintendentów (nazywanych w źródle *superattendenten*) oraz seniorów (*seniores*), którzy mieli być zatwierdzani przez księcia (*etiam autoritate principis*). Problem dotyczący superintendentów – urzędników duchownych stojących, w różnych sprawach, na czele danego kościoła[26] – szczegółowo analizowali Eberlein[27] oraz Carl Adolf Schimmelpfennig[28]. Pierwszy z badaczy przedstawił dwie możliwości interpretacji tego punktu. Stwierdził on, że do 1542 r. nie było urzędników kościelnych odpowiadających za nadzór, jednak potrzeby czasu sprawiły, iż powinni oni zostać mianowani. Drugą, równie prawdopodobną zdaniem Eberleina, opcją było to, że wyznaczono jeszcze przed spisaniem instrukcji zarówno superintendentów, jak i seniorów, lecz ich wprowadzenie na urzędy powinno się odpowiednio uzasadnić i wytłumaczyć. Były to nowe stanowiska i należało zadbać o to, aby wierni oraz inni duchowni zrozumieli zasadność ich istnienia. Zgodnie z tym badacz stwierdził, że mianowanie na urzędy duchownych przypadło właśnie na okres wizytacji. Schimmelpfennig uznał z kolei, że natychmiastowe powołanie superintendenta w księstwie brzeskim nie było konieczne, ponieważ początkowo instrukcja miała mieć zastosowanie głównie w księstwie legnickim – książę Fryderyk II rezydował bowiem w Legnicy i stąd zarządzał całym swym terytorium. W księstwie brzeskim rozporządzenia

[26] *Superintendent*, w: *Deutsches Wörterbuch*, Bd. 20, Hrsg. J. Grimm, W. Grimm, Leipzig 1941, s. 1200.

[27] G. Eberlein, op. cit., s. 133.

[28] C. A. Schimmelpfennig, *Die Organisation der evangelischen Kirche im Fürstenthum Brieg während…*, s. 12–15.

formalno-prawne miały być „tylko publicznie ogłaszane”[29]. Badacz wysunął tezę, zgodnie z którą książę Fryderyk II zmarł zapewne w trakcie poszukiwań kandydata odpowiedniego do objęcia urzędu superintendenta lub też całkowicie zrezygnował z utworzenia superintendentury brzeskiej w 1542 r. Wydało mu się ponadto prawdopodobne, że książę mógł nigdy nie powziąć zamiaru mianowania osobnego superintendetna. Zwłaszcza jeśli weźmie się pod uwagę to, że w każdym okręgu działali seniorzy, którzy byli pierwszymi, odpowiadającymi za kwestie administracyjne i organizacyjne, duchownymi w Kościele[30]. Jednak w niemal każdym luterańskim systemie kościelnym pieczę nad nimi miał sprawować superintendent. W związku z tym, nawet jeśli faktycznie nie wyznaczono superintendenta brzeskiego, kościoły i parafie prawdopodobnie pozostawały pod nadzorem kompetentnych osób. Wydaje się, że to właśnie niektórzy z nich byli superintendentami. Zapewne nie byli nazywani w ten sposób, gdyż terminologia zaczęła funkcjonować w powszechnym obiegu nieco później. Niewykluczone, że z tego powodu w późniejszych źródłach pojawia się dokładna nazwa wskazanych urzędów i urzędników. Być może duchowni pełniący funkcje superintendentów nie widzieli też potrzeby używania tego określenia w odniesieniu do siebie samych. W następnych badaniach Schimmelpfennig nieco zmodyfikował swoją tezę[31]. Uznał, że superintendenci brzescy istnieli, lecz nie był to urząd stały[32]. Jego zdaniem zadania przeznaczone owemu urzędnikowi realizowało dwóch proboszczów brzeskich. Badacz określił ich jako nienoszących miana superintendentów, ale pełniących ich funkcję. Niewątpliwie problem ten wymaga przeprowadzenia szczegółowych badań, jednak nie pozostaje on wiodącym tematem niniejszej pracy.

---

[29] Ibidem, s. 14.

[30] *Senior,* w: *Deutsches Wörterbuch*, Bd. 16, Hrsg. J. Grimm, W. Grimm, Leipzig 1900, s. 587; *Senior,* w: *Wielki słownik niemiecko-polski*, t. 2, red. J. Piprek, J. Ippoldt, Warszawa 1970, s. 447.

[31] C. A. Schimmelpfennig, *Die Organisation der evangelischen Kirche im Fürstenthum Brieg. Nachträge und Berichtigungen zu Band IX*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens” 1972, Bd. 11, H. 2, s. 416–428.

[32] Ibidem, s. 421.

Po zagadnieniach organizacyjnych w instrukcji z 1542 r. zapisano trzy punkty związane z aspektami obyczajowymi. Autor lub autorzy dokumentu zwrócili uwagę na niewłaściwe zachowania wiernych, głównie na nadmierne spożywanie alkoholu, często w godzinach porannych i podczas kazań (*sic!*). Ponadto wyróżniono wśród złych obyczajów publiczne bluźnierstwo i wszeteczeństwo, cudzołóstwo oraz niepodlegające żadnej kontroli niedzielne tańce młodzieży, która takim postępowaniem dawała zły przykład innym młodym ludziom. Zwrócono też uwagę na potrzebę wyznaczenia kilku osób z urzędu (czyli osób świeckich), które miały służyć pomocą w „trudnych przypadkach małżeńskich"[33]. Rozumiano przez to małżonków „bezbożnych" lub „upartych", którzy nie chcieli respektować słowa Bożego i ignorowali przestrogi oraz nauki kościelne. Osobnym ze wskazanych w dokumencie problemów obyczajowych było nakazywanie pracy w dni, w których głoszono słowo Boże: we wsiach przez sołtysów (*Scholczen*)[34] oraz w miastach przez mistrzów cechowych (*Zechmeister*)[35]. Takie działania jawiły się jako niechrześcijańskie i źle wpływające na wiernych, zwłaszcza na ich moralność chrześcijańską. W każdej z powyższych spraw grupa niepodpisanych wizytatorów prosiła o książęcą interwencję i wydanie stosownych dokumentów lub też wprowadzenie zaproponowanych przez wizytatorów rozwiązań. Końcową kwestią, na którą zwrócono uwagę, był brak dzwonników w wiejskich parafiach. W drugim fragmencie instruktażu z 1542 r. osoby dokonujące inspekcji zaobserwowały potrzebę wydania wskazówek dotyczących tego, jak postępować w przypadku pochówku osób „całe życie gardzących chrześcijańską posługą"[36]. Wskazały, że dla duchownych uciążliwe jest wykonywanie tego zadania „po chrześcijańsku", gdyż wpływa to na

[33] *Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts*, Bd. 3, s. 442.

[34] Wydaje się, iż słowo to oznacza „sołtysa".

[35] Niegramatyczne sformułowanie ustępu szóstego *Instrukcji*, brak przecinków i archaiczny zapis owego zdania („Item, es ist gar beschwerlich, das in steten die Zechmeister ihre Zechen und auf den dorfern die scholzen gebot halten, so man in der kirchen gottis wort handelt. In des wollen f.g. auch ein gnediges einsehen haben") uniemożliwia przetłumaczenie go w sposób pewny i niebudzący wątpliwości.

[36] *Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts*, Bd. 3, s. 442.

szkodę wiernych i wywołuje ich irytację. Liczono więc, że książę Fryderyk II wyda odpowiednie zalecenie w tej kwestii. Konkludując, wizytatorzy zapewnili, że każdy z duchownych wyznał przed nimi swoją wiarę. Zaznaczone w dokumencie z 1542 r. „przesłuchiwanie" kaznodziejów miało na celu sprawdzenie, jaką doktrynę przyjęli zawiadujący kościołami i którą z nich głoszą swym wiernym. Na podstawie tego źródła możemy dodatkowo wyodrębnić zwrócenie uwagi na sprawy: organizacyjne, obyczajowe oraz finansowo-personalne. Analizowana instrukcja respektuje to, co zostało zawarte w *Pouczeniu dla wizytatorów*. Zbieżność można dostrzec m.in. w podnoszeniu konieczności karania bluźnierców i cudzołożników[37]. Również kwestia młodzieży i jej braku posłuszeństwa została podkreślona tak, jak nakazano w dokumencie z 1528 r.[38] W nawiązaniu do spraw małżeńskich da się zauważyć podobne prawidłowości, tj. w instrukcji zrealizowano pouczenie, aby w trudnych przypadkach prosić o pomoc i konsultację innych duchownych, uczonych lub władcy. Przede wszystkim jednak wypełniono główne zadanie, które spoczywało na barkach wizytatorów. Sprawdzono, jaką doktrynę głoszą kaznodzieje w wizytowanych parafiach, do czego w pierwszej kolejności nawoływał Luter, a o czym pisał Melanchton[39]. Tym samym należy uznać, iż instrukcja wydana dla Brzegu była powiązana z *Pouczeniem* z 1528 r. W swych przepisach do przeprowadzenia wizytacji wdrażała niektóre z wielu zagadnień podnoszonych przez Melanchtona. Jednocześnie problemy, z którymi zmagano się w parafiach legnickich i brzeskich, były zbieżne z tymi zaobserwowanymi 14 lat wcześniej na terenie elektoratu Saksonii.

Artykuły wizytacyjne z 1654 r. są z kolei przeznaczone dla obszaru księstwa legnickiego[40]. Instruktażowa forma tego źródła daje możliwość porównania go z *Instrukcją wizytacyjną z 1542 roku dla Brzegu* i pozwala wskazać, jak na przestrzeni wieków wyglądało przeprowadzanie tego typu inspekcji. Jak podaje Eberlein[41], wizytatorzy otrzymali polecenie odczy-

[37] F. Melanchton, op. cit., s. 8.

[38] Ibidem, s. 12.

[39] Ibidem, s. 41–42.

[40] *Die General-Kirchenvisitation im Fürstentume Liegnitz…*, s. 2–3.

[41] Ibidem, s. 2.

tania artykułów dotyczących wizytacji we wszystkich kościołach znajdujących się na terenie księstwa legnickiego. Miało to nastąpić 27 czerwca 1654 r. Zadanie przedstawienia artykułów i zobowiązanie do wiernego przestrzegania ich pod każdym względem wyszło od księcia Ludwika IV, który podpisał się pod dokumentem. Należy zaznaczyć, że analizowane źródło zostało wydane niedługo po zakończeniu wojny 30-letniej, czyli w czasie, w którym na nowo organizowało się życie kościelne. Okoliczność ta jest niezwykle ważna, ponieważ w połowie XVII w. mamy do czynienia z całkowicie już inną sytuacją wyznaniową na terenie Śląska, a zwłaszcza księstw lennych, niż w XVI w. Księstwa legnickiego, będącego księstwem lennym do 1675 r., nie obejmował – wydany przez Ferdynanda III – rozkaz przejęcia wszystkich kościołów protestanckich[42]. Artykuły ogłoszone rok po owej decyzji cesarza jako króla czeskiego składają się z 18 rozporządzeń formalno-prawnych. Dotyczą one zarówno kwestii organizacyjnych oraz technicznych, jak i obyczajowych. O wspomnianych problemach nie traktują ani jednorodnie, ani na sposób uporządkowany. Jednak każdy z artykułów odnosi się do życia chrześcijańskiego poddanych lub do życia kościelnego. Pięć pierwszych wskazań jest związanych ze świętami oraz niedzielami. Uwagę zwrócono głównie na to, jakie kazania należy w te szczególne dni wygłaszać oraz kiedy powinien bić dzwon wzywający do modlitwy. Przestrzegano, by latem zabronić pędzenia bydła i jazdy konnej przed zakończeniem nabożeństwa, natomiast w niedziele i święta trzeba było pilnować, aby wierni nie wykonywali żadnych prac polowych lub domowych. Tu zaplanowaną sankcją była grzywna wysokości dwóch marek, które miały trafiać bezpośrednio do kasy kościelnej. Kara pieniężna groziła również za przebywanie podczas kazania w gospodzie. Należy więc stwierdzić, że problem związany z absencją wiernych w nabożeństwach, z powodów podejmowania przez nich innych aktywności, pozostawał istotny przez ponad wiek, gdyż w instrukcji dla Brzegu także była o nim mowa. W jednym z punktów artykułów wizytacyjnych zakazywano organizowania wesel i kiermaszów w niedziele, te drugie

[42] M. Hengerer, *Kaiser Ferdinand III. (1608–1657). Eine Biographie*, Wien–Köln–Weimar 2012, s. 263, 291, 295.

powinny odbywać się w dwa dni: poniedziałki i wtorki. Z obyczajowo-religijnych przepisów wynika, że nie zezwalano na niestosowny ubiór i nocne tańce, za które również groziła kara (lecz nie określono jaka). Ewentualne odwołanie tego zakazu następowało na polecenie władz. W artykułach nawoływano do zaniechania gier pieniężnych, szczególnie gier w kości i karty. Podobnie jak w instrukcji z 1542 r. oraz *Pouczeniu* z 1528 r., w tym źródle zwrócono uwagę na bluźnierców, przeklinających i „gwałcących" dni święte, czyli – jak się można domyślać – pracujących w niedziele. Za wszystkie „obrzydliwości i obrażanie innych"[43] mieli oni zostać zakuci w „żelazo na szyję" (*Halseisen*), czyli kunę[44]. Bez wiedzy księcia, odpowiedniego zezwolenia lub rozporządzenia władzy świeckiej i superintendenta nie istniała możliwość przyjmowania, prawdopodobnie w ramach rekatolizacji, mendykatnów. Nie dookreślono, gdzie mieliby być oni przyjmowani, ale – jak się wydaje – chodziło o teren parafii lub budynku kościelnego. Niezwykle interesujący jest artykuł dotyczący kobiet po pierwszych sześciu tygodniach po porodzie (*Sechswöchnerin*), tj. po połogu[45]. Otóż wprowadzenie ich do kościoła powinno następować przed kazaniem. Zaznaczono, że nie należało im wcześniej podawać ani żadnego z alkoholi wysokoprocentowych (*Brandwein*)[46], ani „porannej zupy" (*Frühsuppe*) pod rygorem kary kościelnej. Wydaje się, że „poranna zupa" – będąca potrawą śniadaniową[47] – zawierała alkohol (najczęściej

[43] *Die General-Kirchenvisitation im Fürstentume Liegnitz…*, s. 3.

[44] A. Łyjak, *Dawne narzędzia kar i tortur*, Kraków 1998, s. 41–42.

[45] J. C. Adelung, *Die Sechswöchnerinn*, w: *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der Hochdeutschen Mundart*, Bd. 4, Hrsg. J. C. Adelung, Wien 1811, s. 3.

[46] Określenie to – oznaczające dosłownie „palone wino" – odnosi się do większości alkoholi wytwarzanych w procesie destylacji. Może oznaczać zarówno brandy, jak i m.in. wódkę; zob. *Branntwein*, w: *Wielki słownik niemiecko-polski*, t. 1, red. J. Piprek, J. Ippoldt, Warszawa 1969, s. 356; H. Schöppler, *Ein Lob des Branntweins aus dem 16. Jahrhundert*, w: *Mitteilungen zur Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften*, Bd. 13, Leipzig–Hamburg 1914, s. 443.

[47] *Morgensuppe*, w: *Deutsches Wörterbuch*, Bd. 12, Hrsg. J. Grimm, W. Grimm, Leipzig 1866, s. 2584.

piwo albo wino)[48]. Prawdopodobnie więc chciano wyeliminować przypadki brania udziału w nabożeństwie przez osoby w stanie upojenia alkoholowego. Zauważono także konieczność prowadzenia kościelnych rejestrów ślubów, chrztów itd. W artykułach podniesiono pilną potrzebę zniesienia zgromadzeń i ucztowania podczas chrztów dzieci (*Kindelbier*)[49]. Uroczystość, do której odnosili się autorzy artykułów, odbywała się najczęściej po chrzcie i pierwszym nabożeństwie, w którym wzięła udział kobieta po połogu[50]. Stwierdzono, że ów zwyczaj prowadzi do wielu ekscesów i powinien być karany przez władze. Dodatkowo podkreślono, że podczas wesel, chrzcin i innych wydarzeń, na które zapraszano gości, należy przestrzegać czasu wyznaczonego na tego typu uroczystości i nie przedłużać świętowania do późnych godzin nocnych. Z obydwu wskazanych artykułów wynika, że dążono do ograniczenia zarówno spożywania alkoholu, jak i nadmiernego biesiadowania oraz zakłócania porządku. Zapewniano też, że osoby, które nie obiecają uczęszczania do kościoła i zachowywania się po chrześcijańsku, nie zostaną dopuszczone do ślubu lub chrztu. Określono również sumę, którą rodzice chrzestni powinni uiścić proboszczowi i pisarzowi za pośrednictwem ojca ochrzczonego dziecka. Przedostatni artykuł przypomina o tym, że przez proboszcza (nazywanego *pastore*) winna być przeprowadzana „wizytacja w domu" (*inspectio domestica*). Nie podano jednak ani jej terminu, ani częstotliwości. Zapisano jedynie, że powinna odbywać się każdorazowo z wszelką starannością. Szczególnie istotne było ostatnie rozporządzenie formalno-prawne, które dotyczyło „sąsiadów". Jak zapisano, zapewniało się im poprzez „książęcą łaskawość" wolność sprawowania kultu. Miała ona następować pod warunkiem, że owi sąsiedzi będą „w miarę możliwości"[51] postępować zgodnie z lokalną ordynacją kościelną.

---

[48] *Verein für die Geschichte Berlins: Mitteilungen des Vereins für die Geschichte Berlins*, Bd. 13, Hrsg. H. Brendicke, Berlin 1896, s. 6.

[49] *Kindelbier*, w: *Wielki słownik…*, t. 1, s. 882.

[50] *Kindelbier*, w: *Deutsches Wörterbuch*, Bd. 11, Hrsg. J. Grimm, W. Grimm, Leipzig 1866, s. 730–731.

[51] *Die General-Kirchenvisitation im Fürstentume Liegnitz…*, s. 3.

W czasie napisania artykułów z 1654 r. książęta legnicko-brzescy byli już bowiem kalwinistami[52]. W treści instrukcji z 1542 r. zdecydowano się na umieszczenie wyłącznie trzech rozporządzeń formalno-prawnych o charakterze organizacyjnym. Natomiast w dokumencie z 1654 r. aż pięć artykułów dotyczyło kwestii obchodzenia świąt oraz głoszenia kazań. Są to więc szczegółowe informacje na temat tego, że na omawianym obszarze dominowało wyznanie luterańskie i jak miało być ono praktykowane. Dokument kończy się zdaniem pytającym o to, czy panowie nie powinni dać swoim poddanym, którzy wykonują więcej, niż się od nich wymaga, dodatkowego (oprócz niedzieli) dnia wolnego od pracy.

Przedstawione źródła obrazują proces projektowania wizytacji protestanckiej na terenie księstw brzeskiego i legnickiego, nad którymi władał jeden władca (w okresie wydania pierwszej instrukcji z 1542 r.) lub kiedy księstwo legnickie przypadało we władanie potomkom księcia brzeskiego (jak w okresie wydania artykułów w 1654 r.). Analizowane instruktaże zawierają przede wszystkim wskazania dla urzędników, którzy owych inspekcji mieli dokonywać. Wydaje się, że skoro ogłoszono je na wniosek księcia, a przynajmniej zostały one przez niego zaplanowane, to następujące po nich wizytacje każdorazowo się odbywały. Tymczasem prawdopodobnie nie zawsze tak było. O ile o zorganizowaniu wizytacji w latach 1654–1655 w księstwie legnickim możemy mówić z całą pewnością[53], o tyle inspekcja planowana dla księstwa brzeskiego w 1542 r., jak zaznaczono, budzi pewne wątpliwości. Przede wszystkim brakuje źródeł,

---

[52] G. Wąs, *Calvinismus und Modernisierung: eine Fallstudie zur politisch-konfessionellen Entwicklung der schlesischen Fürstentümer Liegnitz und Brieg im 16. und 17. Jahrhundert*, w: *Die Reformierten in Schlesien. Vom 16. Jahrhundert bis zur Altpreussischen Union von 1817*, Hrsg. J. Bahlcke, I. Dingel, Göttingen 2016, s. 189–204; L. Harc, *Kalwinizm na Śląsku w okresie nowożytnym w pracach dwóch dziejopisarzy (F. Lucae'go i J. A. Hensela)*, w: *Społeczeństwa Europy Środkowo-Wschodniej w epoce wczesnonowożytnej. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Krystynowi Matwijowskiemu w osiemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. J. Maroń, F. Wolański, L. Ziątkowski, Wrocław 2016, s. 131–141; K. Garber, *Das alte Liegnitz und Brieg. Humanistisches Leben im Umkreis zweier schlesischer Piastenhöfe*, Wien–Köln–Weimar 2021, s. 143.

[53] Jej potwierdzeniem źródłowym jest m.in. fragment zachowanego wyciągu z wizytacji; zob. AP Wr., *Księstwo Legnickie*, sygn. 389, s. 1–5.

które wydarzenie to by poświadczyły. Pierwsze potwierdzenie źródłowe wizytacji obejmującej księstwo brzeskie pochodzi z 1565 r.[54] Tym samym należy stwierdzić, że wydanie instrukcji lub artykułów wizytacyjnych nie stanowiło gwarancji tego, że inspekcje się odbędą. Warto zaznaczyć, iż instrukcje zazwyczaj – podobnie jak ordynacje – były wydawane dla całego księstwa, ponieważ najczęściej sporządzał je władca. W przypadku instrukcji dla Brzegu z 1542 r. możemy dostrzec właśnie to ograniczenie, gdyż dokument dotyczył najpewniej również terytorium księstw legnickiego oraz wołowskiego i był w gruncie rzeczy programem wizytacji dla tych trzech terytoriów. Nieorganizowanie wizytacji mimo wydania instruktaży nie oznaczało, iż kontrole parafii i kościołów przestawały istnieć. Funkcjonowały bowiem zgromadzenia generalne (*conventus generales*) i specjalne (*conventus speciales*), podczas których duchowni przedstawiali superintendentowi – lub osobie, która wykonywała jego obowiązki – swoje zapatrywania na idee religijne. Ten zabieg stanowił więc realizację głównego założenia przeprowadzania wizytacji. O istnieniu zgromadzeń i celach, jakie przyświecały tym formom spotkań, informuje ordynacja kościelna z 1542 r.[55] Regulamin pochodzący prawdopodobnie z końca XVI w. i składający się z sześciu paragrafów dostarcza informacji o przebiegu wspomnianych zgromadzeń[56]. Na jego podstawie należy stwierdzić, że nawet wtedy, gdy wizytacje z jakichś powodów nie dochodziły do skutku, istniały inne formy kontroli nad duchownymi. Co istotne, w przypadku zgromadzeń specjalnych były to narzędzia o znacznej regularności, bo odbywające się co kwartał.

Instrukcja wydana dla Brzegu z 1542 r. oraz legnickie artykuły wizytacyjne z 1654 r. dostarczają wielu informacji o stanie parafii i duchowieństwa, a także zachowaniu wiernych w księstwach brzeskim i legnickim. Porównanie obydwu dokumentów obrazuje, że na przestrzeni XVI i XVII w. od parafian wymagano wciąż tego samego. Analizowane źródła

[54] G. Eberlein, op. cit., s. 130; *Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts*, Bd. 3, s. 443–444.

[55] AP Wr., *Księstwo Brzeskie*, sygn. 308, s. 11–21.

[56] C. A. Schimmelpfennig, *Die Organisation der evangelischen Kirche im Fürstenthum Brieg. Nachträge…*, s. 420–421.

są w pewnych aspektach – mimo że zostały opublikowane w znacznym odstępie czasowym – zbieżne, zwłaszcza w realizowaniu pomysłów i respektowaniu uwag zawartych w *Pouczeniu dla wizytatorów*. Wydaje się, że wskazane pismo Melanchtona miało wpływ na projektowanie wizytacji w księstwach brzeskim oraz legnickim. Kwestia realizacji tych założeń jest natomiast bardziej skomplikowana. Dla terytorium zarówno brzeskiego, jak i legnickiego ordynacją kościelną, na której należało się wzorować, była ta wydana w 1552 r. w Meklemburgii[57]. Dużą rolę w tworzeniu dokumentu odegrał Melanchton, który poprawił i zatwierdził ordynację w jej ostatecznej formie[58]. To, że w księstwach brzeskim i legnickim planowano brać ją za wzór, jest przejawem specyfiki luteranizmu na tym obszarze. W elektoracie saskim toczono bowiem w tym czasie wojny z filipizmem[59]. Wcześniej na ziemiach należących do księstw brzeskiego i legnickiego obowiązywała ordynacja legnicka z 1542 r., jednak po upływie lat stała się ona dokumentem przestarzałym. W związku z tym zdecydowano się na fragmentaryczną implementację – zarówno w księstwie brzeskim, jak i księstwie legnickim – meklemburskich dokumentów, ale wyłącznie w warstwie religijnej. Nie zaakceptowano wdrożenia rozwiązań dotyczących kwestii organizacyjnych. Taka praktyka była dość powszechna. Często rezygnowano z tworzenia nowych ordynacji dla każdego księstwa lub miasta i przejmowano dokumenty wydane na innych terytoriach, ewentualnie dokonując w nich zmian[60]. Właśnie tak postąpił książę Jerzy II

[57] *Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts*, Bd. 5: *Livland, Estland, Kurland, Mecklenburg, Freie Reichsstadt Lübeck mit Landgebiet und Gemeinschaftsamt Bergedorf, das Herzogthum Lauenburg mit dem Lande Hadeln, Hamburg mit Landgebiet*, Hrsg. E. Sehling, Leipzig 1913, s. 161–219; G. Eberlein, op. cit., s. 142; C. A. Schimmelpfennig, *Die Organisation der evangelischen Kirche im Fürstenthum Brieg während…*, s. 17–18.

[58] M. Grahl, *Gott und seine Kirche. Mecklenburgs Kirchenordnung von 1552*, Fehmarn West 2024, s. 1–14.

[59] I. Crusius, *„Nicht calvinisch, nicht lutherisch": Zu Humanismus, Philippismus und Kryptocalvinismus in Sachsen am Ende des 16. Jahrhunderts*, „Archiv für Reformationsgeschichte – Archive for Reformation History" 2008, Bd. 99, H. 1, s. 139–174.

[60] A. Sprengler-Ruppenthal, *Kirchenordnungen*, w: *Theologische Realenzyklopädie*, Bd. 18, Hrsg. G. Müller, Berlin–New York 1989, s. 670–712.

brzeski, przyjmując dokument z Meklemburgii częściowo[61]. W związku z tym, iż dostrzeżono istotne różnice między ziemiami Jerzego II a księstwem Meklemburgii, uznano, że – biorąc pod uwagę specyfikę i możliwości meklemburskie – nie da się w całości zastosować ordynacji kościelnej z 1552 r.[62], o czym już wspomniano. Bardzo prawdopodobne, że podobnie postąpiono z *Pouczeniem* z 1528 r., tj. wdrożono je w pewnych aspektach. Sądzę więc, iż można mówić o wzorowaniu się na tym instruktażu w księstwach brzeskim i legnickim, ale z zastrzeżeniem, że branie go za wzór nie oznaczało pełnej implementacji. Analizując powyższe stwierdzenia, brak wyznaczenia superintendenta i prawdopodobne stosowanie tego nazewnictwa wobec piastujących ów urząd seniorów, a także zaniechanie wizytacji na rzecz zgromadzeń generalnych i specjalnych może świadczyć o specyfice reformacji na terenie księstw brzeskiego i legnickiego. Teza ta dotyczy głównie XVI w., gdy nowe idee i rozwiązania były dopiero wprowadzane i weryfikowane. Niemniej późniejsze, bo pochodzące z połowy tego wieku, refleksje księcia Jerzego II na temat dostosowania dokumentów do specyfiki danego terytorium oraz powtarzające się schematy związane z organizacją i funkcjonowaniem parafii wraz z duchownymi świadczą o tym, iż były to działania przemyślane[63]. Prawdopodobnie więc przedstawiony – przynajmniej w pewnym aspekcie – model wprowadzania przemian wyznaniowych na terytorium księstw brzeskiego i legnickiego był dość charakterystyczny. Z pewnością natomiast był on odmienny od tego, jak działano w księstwach lub elektoratach Cesarstwa.

[61] G. Wąs, *Małżeństwo w czasach reformacji. Małżeńskie normy prawne i sądownictwo małżeńskie w XVI wieku w świetle dokumentów z książęcych archiwów brzeskiego i legnickiego*, Kraków 2023, s. 124–125.

[62] Ibidem, s. 125–126; C. A. Schimmelpfennig, *Die Organisation der evangelischen Kirche im Fürstenthum Brieg. Nachträge…*, s. 419.

[63] Książę Jerzy II w latach późniejszych również czynnie interesował się ordynacjami kościelnymi wydawanymi na terenie elektoratu saskiego; zob. AP Wr., *Księstwo Brzeskie*, sygn. 360.